

UDK 711.4 (497.6 Stolac) "14"(093)
949.76 Stolac "14"(093)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. lipnja 2005.
Prihvaćeno za tisak: 19. prosinca 2005.

Kasnosrednjovjekovni Stolac

Mladen Ančić

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Republika Hrvatska

Autor razmatra razvoj srednjovjekovnoga naseobinskog kompleksa na mjestu današnjega Stoca temeljem suvremenih dubrovačkih vrela i prvog otomanskog popisa tih krajeva iz sredine 70-ih godina 15. stoljeća. Predmet rasprave su gospodarska i društvena obilježja naselja, njegova uloga u privrednoj strukturi centriranoj u Dubrovniku, te vjerske prilike i s time u vezi mogućnost da je na mjestu Carske džamije, srušene tijekom posljednjeg rata, u srednjem vijeku postojao kršćanski sakralni objekt, crkva.

Ključne riječi: srednjovjekovlje, Stolac, osmanska osvajanja, trgovačko i obrtničko središte

Povijest srednjovjekovnoga Stoca, poput povijesti mnogih drugih mjesta u krajevima koje su Turci osvojili, prava je zagonetka. Okupacija i uspostava nove vlasti (u Stocu početkom 70-ih godina 15. stoljeća), praćena radikalnom promjenom zatečenih posjedovnih odnosa, rezultirala je temeljitim uništavanjem svih pisanih tragova ranijega stanja u obliku privatnih arhiva, odnosno arhiva institucija koje su eventualno na tome području funkcionirale prije turskoga osvajanja¹. S time na umu, po-

¹ Problem ilustrira stanje koje se može orisati za Knin, kako je to učinjeno u M. ANČIĆ, «Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku», *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38./19-96., 55.-56. Izravnu potvrdu postojanja privatnih arhiva, koji nisu preživjeli turska osvajanja, pružaju dokumenti o «pokladu» (ostavi) bosanskoga vojvode Sandalja Hranića Kosače, njegove žene Katarine i njezine majke, Anke (udovice nekadašnjega hrvatskog bana, Vuka Vukčića Hrvatinića, koji je život najvjerojatnije izgubio u Nikopoljskome boju – o braku Sandalja i Katarine usp. M. ANČIĆ, «Proso-pografske crtcie i Hrvatinićima i Kosačama», *Istorijski časopis*, XXXIII./1986). Sandalj, njegova žena i punica, pohranili su u svibnju 1406. zajedničke dragocjenosti na čuvanje u Dubrovnik. Između ostalih, detaljno popisanih dragocjenosti, u dokumentu nastalom tom prigodom navode se i «jedan' kofanc' u

staje mnogo jasnije zašto o razvoju i životu naselja od ranoga srednjeg vijeka do sredine 15. stoljeća gotovo da nema nikakvih sačuvanih pisanih vijesti, zbog čega je svaki pokušaj da se o tomu nešto kaže više ili manje učeno i više ili manje uvjerljivo nagađanje. Odsutnost sustavnih arheoloških istraživanja i tek pokoji preostatak materijalnog svijeta toga doba, koji je na vidjelo izašao gotovo isključivo kao slučajni nalaz, a ne rezultat osmišljenog i planiranog istraživanja, samo povećava zabunu i razgara maštu današnjih povjesničara i običnih ljudi. Pri tomu se nerijetko događa da nespretna nagađanja, zavijena u formu ozbiljnoga rada, nastoje zadobiti status znanstvene istine a onda postati i materijal za manipulaciju, što rezultira stvaranjem pravih mitova. Upravo je to slučaj sa Stocem, posebice jednim vjerskim objektom u njemu - Carevom džamijom - koja je u posljednjem desetljeću postala kamen razdora i predmet sporova u kojima je danas već vrlo teško razabrati stvarne povijesne činjenice i odvojiti ih od konstrukta rabljenih radi stjecanja političkoga kapitala. Ono što je, naime, jedino prilično sigurno jest činjenica da je izgradnja džamije počela davne 1519. godine, o čemu svjedoči kasnije nastali i loše sačuvani te nekoliko puta objavljeni natpis koji govori o tome događaju².

S druge strane, međutim, postoje indicije koje upućuju na mogućnost da je na mjestu srušene džamije prvotno postojala crkva³, pri čemu su te indicije takve naravi da traže dodatna objašnjenja. Takva su dodatna prijeko potrebna da bi se razabralo je li na mjestu današnjega Stoca doista postojalo naselje takva tipa u kojemu bi se mogla očekivati crkva, odnosno kakva je to crkva mogla biti. U okolnostima drukčijim od onih koje danas vladaju u Bosni i Hercegovini takvo bi kompleksno istraživanje bilo preduvjet svakog zahvata obnove, prije kojega bi svakako bilo provedeno i sveobuhvatno arheološko istraživanje te bi tek nakon toga na red došla i sanacija objekta. Takav slijed postupaka prati svaki ozbiljan postupak restauracije, postupak koji podrazumijeva i arheološko istraživanje lokaliteta ako postoji i najmanja mogućnost da se na takvome mjestu mogu naći tragovi starijih objekata⁴.

U takvoj se, dakle, situaciji povjesničar može i mora ograničiti na to da pokuša razbistriti sliku razvojne razine naselja koje je postojalo na mjestu današnjega Stoca

kom' reč jer' su povelje i zapisi i knige; dvije škatule s' poveljiami i knjigami» (Lj. STOLJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd – Sr. Karlovci, 1929., 335.). Činjenica da je ovako opisani zajednički privatni arhiv pohranjen na čuvanje u Dubrovnik, zajedno s dragocjenostima obiteljskih riznica Kosača i (dijelom) Hrvatinića, dovoljno jasno govori od kolike su važnosti u očima svojih vlasnika dokumenti koji su govorili o vlasničkim i drugim pravima, doista bili i koliko se polagalo na njihovo čuvanje i održavanje.

² Usp. H. HASANDEDIĆ, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990., 9.-10.; M. MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 3., Sarajevo, 1998³., 365.

³ Vidi HASANDEDIĆ, o. c., 9.; M. NJAVRO, *Hercegovina. Povijest. Kultura. Prirodne znamenitosti. Turizam*, Zagreb, 1985., 134.; H. HASANDEDIĆ, «Sultan Selimova (careva) džamija u Stocu», *Slovo Gorčina*, Mostar, 1997., 14. U svim navedenim tekstovima prepričava se «predaja», kako izgleda prvi put zabilježena početkom 20. stoljeća, po kojoj je na mjestu džamije postojao «pravoslavni manastir i groblje oko njega», odnosno «pretpostavlja se da je to ranije bila crkva ili samostan». U prilog takvu mišljenju navodi se i floris objekta, koji upućuje na mogućnost da je džamija doista podignuta na temeljima starijeg sakralnog kršćanskog objekta.

⁴ Ovdje treba uputiti na vrlo blizak primjer restauracije Staroga mosta u Mostaru, pri čemu su provedena arheološka istraživanja, a zanimljivi su preliminarni rezultati publicirani u Ž. PEKOVIĆ – A. MILOŠEVIĆ – N. KOVAČEVIĆ, «Arheološka istraživanja na mostarskim utverdama u 2002. godini», *Hercegovina*, 8.-9. (16.-17.)/2002.-03.

u vremenu prije podizanja džamije, što praktično znači u kasnom srednjem vijeku, prije no što je ovaj kraj pao pod otomansku okupaciju. Svrha takva postupka vrlo je jednostavna: razlučiti pojedinosti i činjenice koje bi upućivale na mogućnost da je na ovome mjestu doista postojalo naselje u kojemu je razvojna razina podrazumijevala i prateći sakralni objekt - crkvu. Ako se, naime, pokaže da je ovdje postojalo razvijeno srednjovjekovno naselje, odnosno da je ono doista bilo čvorišna točka društvenoga života, što će u ovoj prigodi i biti temeljna teza koja se dokazuje, onda se čini mnogo vjerojatnijom i mogućnost da je na mjestu Careve džamije prije njezine gradnje postojala crkva.

Pri takvu poslu valja svakako poći korak dalje od uobičajenih ponavljanja stereotipne slike srednjovjekovne povijesti tih krajeva, iz koje se daje zaključiti da i ovdje, kao uostalom i gotovo posvuda gdje se raširila vlast otomanskoga sultana, prije te vlasti nije postojalo ništa vrijedno spomena i pozornosti. Tako, primjerice⁵, ovaj neobični pristup dovodi jednoga od autora koji su o tome pisali do zaključka da se tu «smjenjuju laganim ili skokovitim zbivanjima kulture i događaji ... u kojima učestvuju Iliri, Grci, Rimljani i Slaveni, preplićući se i splićući u brojne sinkretizme i autohtonosti kulture i civilizacije na 'zemlji bosanskoj'». Od svega što je u ovako zamišljenoj «predstavi» u naslijeđe ostavio srednjovjekovni svijet autor će upozoriti na Vidoški grad, za koji će ustvrditi da je «po svom prostranstvu, veličini i po broju kula, bila ... jedna od najvećih srednjovjekovnih tvrđava na teritoriji Bosne i Huma (Hercegovine)», ali samo zato da bi mogao preciznije datirati trenutak u kojem je sultanova vojska osvojila Stolac. Autoru, dakle, ni na trenutak ne pada na pamet zapitati se komu su i zašto ovdje trebale tako impozantne obrambene instalacije, kada su izgrađene i tko ih je rabio, od koga su se branili njihovi stanovnici i otkud im sredstva za podizanje takvoga zdanja, kakva je to prijetnja koja dovodi do takve mobilizacije ljudi i sredstava? Sličan «kulturološki» pristup otkrit će da je u stolačkome kraju cijela srednjovjekovna civilizacija ostavila samo «više nekropola stećaka među kojima se mnogi ukrašeni simbolima i heraldičkim znacima i ispisani uklesanim tekstovima na 'bosanskom jeziku' i s 'bosanskim pismom'»⁶. Dakle, ono što se u vizuri tih i sličnih autora pojavljuje jesu ogoljeni pojmovi «bosanska zemlja», «bosanski ljudi» i «bosanski jezik», kao temeljni elementi kojima će tek visoko razvijena orijentalna kultura što je donosi otomanski okupator dati stvarni i puni sadržaj⁷. Stoga valja ovdje, prije svega ostaloga, naglasiti da Stolac doista jest otomansku okupaciju dočekao kao dio Bosanskoga Kraljevstva, ali da je isto tako teško povjerovati da je do toga vremena ikad stvarno bio «Bosna», odnosno da su njegovi srednjovjekovni stanovnici svoj jezik i pismo kojim su ga zapisivali nazivali «bosanskim» imenom. Njihov je identitet nedvojbeno bio vrlo slojevit i višeznačan, vezan za kulturne obrasce uvjetovane društvenim položajem, statusom koji je pojedinac uživao i poslom kojim se bavio, a za detaljniju raščlambu svih mogućih oblika identiteta valjalo bi

⁵ Vidi F. DŽ. SPAHO, «Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća», *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 37./1987., 197.

⁶ MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika*, 364.

⁷ O ovakvom povjesničarskome uklonu vidi opširnije S. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (izv. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina - Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, 1984.), Mostar, 1999², 82. i d., te M. ANČIĆ, «Razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva», u: ISTI, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., 177.-180.

raspolagati s mnogo više i drukčijih vrela no što nam u ovom slučaju stoji na raspolaganju⁸. Na onoj, pak, društvenoj razini, razini dominantnoga ili vladajućega sloja, o kojemu sačuvana vrela najviše i govore, identitet je u prvome redu bio vezan uz političku zajednicu koja se nazivala Humsko Kneštvo ili Humska zemlja. Bila je to politička zajednica koja je stanoviti oblik samostalnosti vukla iz stoljeća ranoga srednjeg vijeka i zadržala ga sve do 14. stoljeća, do vremena kad je, 1326. godine, tadašnji bosanski ban Stjepan IV. (II.) Kotromanić osvojio Humsku zemlju, počeo njome vladati i upravljati te je unio u svoju titulu. Od tog trenutka nadalje Humska zemlja vezana je političkim vezama uz bosanskoga vladara, bana ili kralja, ali to nije značilo i gubitak ranijega identiteta ni jednostavno usvajanje «bosanskoga imena»⁹.

Nakon ove početne pripomene svakako vrijedi upozoriti da se na mjestu današnjega Stoca tijekom stoljeća srednjega vijeka razvijalo naselje organski vezano uz impozantni Vidoški grad, ostaci kojega i danas svjedoče o dugotrajnoj uporabi obrambenih instalacija podignutih još u kasnoantičko doba, ako ne i ranije¹⁰. Naselje, pak, pod imenom Stolac u Vidovu polju pisana vrela prvi put spominju tek 1420. godine, kada se ovdje dogodila pljačka u kojoj su neki Dubrovčani pretrpjeli štetu¹¹. Iako vrela o tomu izravno ne govore, dosta uvjerljivo djeluje pretpostavka po kojoj bi Vidoški grad, a time bar i dio naselja koje se razvijalo ispod njega i uz njega bilo vezano, držali u svojim rukama pripadnici roda Šimrakovića, humskih plemića čiji su se posjedi, uklopljeni u «zemlju» (*rusag*) Kosača, prostirali sve do doline Neretve. Na takav zaključak s jedne strane navodi činjenica da su Šimrakovići imali svoje posjede i ljude ne samo na području između Stoca i Neretve, nego i jugoistočno od Stoca, u selu Bitunji. S druge strane, valja uzeti u obzir i činjenicu da je Stjepan Šimraković sredinom 15. stoljeća bio oženjen Milicom, kćeri kneza Tvrtka Borovinića i unukom hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, što svakako podrazumijeva pripadnost višem plemićkom krugu¹². Sve to, pak, upućuje upravo na Šimrakoviće kao najvjerojatnije izravne vlasnike tako važne i impozantne utvrde kakav je bio Vidoški grad.

⁸ Kao primjere raščlambe kulturnih obrazaca predmodernoga razdoblja vidi A. GUREVIĆ, *Problemi narodne kulture u srednjem veku* (izv. *Problem'i srednevekovoi narodnoi kul'tur'i*, 1981), Beograd, 1987., te P. BURKE, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope* (izv. *Popular Culture in Early Modern Europe*, 1978), Zagreb, 1991.

⁹ Usp. o Humsnome Kneštvu (Humskoj zemlji) prikaze, s različitim polazišta i s različitim rezultatima, u S. MIŠIĆ, *Humska zemlja u srednjem veku* (ćir.), Beograd, 1994. (upozoravam posebice na str. 27., na kojoj autor izravno citira dokument koji jasno govori o tomu da je Stolac dio Humske zemlje), te M. ANČIĆ, «Humsko Kneštvo», u: ISTI, *Na rubu Zapada*, 141.-176. O razini integracije pojedinih «zemalja» koje su vremenom dolazile pod vlast bosanskih banova usp. M. ANČIĆ, «Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne», u: ISTI, *Na rubu Zapada*, 28.-32. Kao vrijedan putokaz za moguće buduće rasprave o srednjovjekovnim kulturnim obrascima na širem području koje je ovdje predmet rasprave i načinu na koji su oni stvarani i reproducirani valja upozoriti na rasprave profesora teorije književnosti Sveučilišta u Mostaru, M. Palamete [«Kršćanska likovnost na stećcima s Radimlje», *Hercegovina*, 8.-9. (16.-17.)/2002.-03.; «Odjeci gotike na stećcima», *Status*, 2./2004.], koje otvaraju niz pitanja na novi način.

¹⁰ Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3., Sarajevo, 1988., 195., s.v. Vidoški grad. Prvi se put u pisanim spomenicima Vidoški grad spominje tek sredinom 15. stoljeća, kada je herceg Stjepan Vukčić Kosača tražio i dobio potvrdu svojih posjeda iz Napulja. Usp. o tomu M. DINIĆ, «Zemlje hercega svetoga Save», u: ISTI, *Srpske zemlje u srednjem veku* (ćir.), Beograd, 1978., 205.-207.

¹¹ Dubrovačku tužbu u kojoj se kao mjesto pljačke navodi *villa de Stolaz in Vidoepoglie* citira M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela* (ćir.), Beograd, 1967., 20. b. 31.

No, prvu pouzdanu i iole detaljniju sliku stanja naselja koje se razvijalo na mjestu današnjega Stoca moguće je iščitavati tek iz otomanskoga popisa novoosvojenih područja koje su dotad u vlasti držali herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovi sinovi, nastaloga između 1475. i 1477. godine. Otomanska je vlast, naime, bivše hercegovne posjede i neke susjedne krajeve nakon osvajanja konsolidirala i organizirala kao zasebnu upravnu jedinicu, sandžak, te je, sukladno praksi koja je i inače vladala u carstvu, sada valjalo detaljno popisati sve prihode koji su se prikupljali u granicama te nove upravne i administrativne jedinice¹³. Popis je pravljen za potrebe otomanske administracije i danas ga je jako teško rabiti, prije svega zato što je rađen kao popis *hasova* i *timara*, posjeda koji su pripadali otomanskom upravljačkom i vojničkom sloju. Pri tomu treba imati na umu da *hasovi* i *timari* nisu bili teritorijalno zaokruženi posjedi, nego su mogli biti sastavljeni iz različitih zasebnih dijelova te se nerijetko događalo da čak isto naselje bude podijeljeno u dva posjeda, korisnici kojih su služili sultana na različitim mjestima. U takvim su situacijama prigodom popisivanja dijelovi jednoga naselja unošeni na različitim mjestima teksta, što se dogodilo i s naseljem na mjestu današnjega Stoca. Tako je jedan dio toga naselja, pod imenom «selo Stolac», u trenutku popisivanja pripadao fondu posjeda s kojih se ubirao prihod za račun poglavara sandžaka, sandžak-bega. U tome je dijelu naselja u vrijeme popisa, dakle sredinom 70-ih godina 15. stoljeća, postojalo ukupno 20 domova, od toga dva neoženjena domaćina¹⁴. Drugi dio srednjovjekovnoga naselja, za koji se izrijekom u popisu tvrdi da pripada Vidoškom gradu, a koji se također vodi pod imenom «Stolac», bio je potpuno napušten, bez stanovnika, a od njegovih pripadnosti popisivači su mogli zabilježiti tek jednu napuštenu mlinicu i tri zemlje pod vinogradima, od kojih je prihod u tom trenutku pripadao posjedu jednog kršćanskoga ratnika što je služio sultana, Vuku sinu Vranješovom¹⁵. Konačno, treći dio današnjega naselja, pod imenom «Zagrad», koje se sačuvalo sve do danas, popisano je na dva različita mjesta. Iz toga naselja naplaćivao se namet od po 2 akče (turski srebrni novac) po grlu «sitne rogate stoke» za račun sultanove blagajne, pa je u sklopu nabiranja mjesta iz kojih se prikupljao taj prihod naveden i «Zagrad», stanovnici kojega su bili opterećeni plaćanjem 114 akči godišnje¹⁶. Kod popisa, pak, timara koji je pripadao nekim članovima posade utvrde Ključ (u blizini Gacka, na putu iz Dubrovnika prema Podrinju) opet je popisano isto naselje, samo ovaj put pod imenom «Zagradac», pri čemu je navedeno da je to nekad, prije otomanske okupacije, bio posjed Vukoslava Vladevića, poglavara vlaškoga katuna Vlahovića, u kojemu je u vrijeme izrade popisa bilo ukupno 14 domova, od čega dvojice neoženjenih domaćina¹⁷.

¹² O Šimrakovićima usp. DINIĆ, *Humsko-trebinjska*, 37.; P. ANĐELIĆ, «Srednjovjekovna župa Žaba», u: P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, 1999., 64.

¹³ Popis je, uz kratak uvodni komentar, objavio A.S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985. Metodološka upozorenja, s pozivom na širu literaturu, o načinu uporabe turskih popisnih knjiga vidi u DŽAJA, *o. c.*, 76.-77.

¹⁴ ALIČIĆ, *o. c.*, 189. SPAHO, *o. c.*, 198 i d. također se koristio podacima prvog popisa sandžaka *Hercegovlu* (Hercegovna zemlja), ali ne potpuno i izvodeći zaključke koji su bitno drukčiji od onih koji se ovdje zastupaju.

¹⁵ ALIČIĆ, *o. c.*, 314.

¹⁶ ALIČIĆ, *o. c.*, 22.

¹⁷ ALIČIĆ, 434.-435.

Vrijedi ovdje pripomenuti da su po novoj administrativnoj podjeli, uspostavljenoj nakon otomanske okupacije, i «selo Stolac» i «selo Zagrad», odnosno «selo Zgradac», pripadali *nahiji* Dabar, a samo je za napušteni dio naselja, onaj koji se u popisu označuje kao «dio sela Stolac» ispod Vidoškoga grada, zapisano: «pripada Viduški». Toponim Zagrad ili Zgradac odnosio se, po svemu sudeći, na ono što je gledano iz motrišta naselja označenih kao «selo Stolac» koje «pripada Viduški», odnosno samo «selo Stolac», bilo smješteno «iza» utvrde, Vidoškoga grada. Takvu situaciju, uz pojavu sličnoga toponima, vrela bilježe i za srednjovjekovno Jajce, gdje se javlja toponim Zgrade, no tu on ne označuje posebno naselje, selo, nego zemljište na kojemu su bili smješteni vinogradi stanovnika gradskoga naselja što se razvilo ispod jajačke utvrde¹⁸. U Stocu je, međutim, «Zagrad-Zgradac» po svemu sudeći pripadao gospodaru koji nije u svojim rukama držao utvrdu i druga naselja razvijena ispod nje. Bio je to Vukoslav Vlađević, vlaški katunar, koji je zajedno s ocem bio sahranjen u (vlastitoj) crkvi Sv. Lazara u selu Vlahovići kod današnjeg Ljubinja¹⁹. Nakon otomanske okupacije Vukoslavu je, prema popisu, od nekadašnjega posjeda u «Zgradu» na uživanje ostalo samo ono što je predstavljalo dominikalni dio, «vlastelinsku rezervu» koju je gospodar obrađivao u vlastitoj režiji radnom snagom podložnih seljaka, a što je tada u novoj pravnoj terminologiji bilo označeno kao *čift*. U vrijeme popisa zabilježeno je, dakle, da su tu «vlastelinsku rezervu» u Zgradu tvorili 1 vinograd, 1 livada, 3 njive i pola mlinice, s kojih je Vukoslav korisniku timara plaćao prihod koji se nazivao *ušur* (formalno 1/10 uroda)²⁰.

Iz cjeline se tih, dosta šturih popisnih podataka, može dakle zaključiti tek toliko da je nestalo jednoga, zasad nepoznatog dijela pučanstva srednjovjekovnog naselja. To svakako valja pripisati u prvome redu stalnim ratnim operacijama u vrijeme prije konačnoga turskog zaposjedanja, a o kojima i inače ima vrlo mnogo vijesti²¹, ali i običaju po kojemu su sultani stanovnike naselja koji su pružali otpor dijelom predavali u roblje svojim zapovjednicima, dijelom deportirali u Carigrad i Malu Aziju, a tek dijelom ostavljali u njihovim naseljima²². K tomu, iz navedenih se podataka jasno razabire da su naselje na mjestu današnjega Stoca u drugoj polovici 15. stoljeća tvorile tri prostorne jedinice, koje po svemu sudeći nisu bile u ovo doba organizacijski ali ni prostorno stopljene u jedinstvenu cjelinu. Može se, s dosta vjerojatnosti, ustvrditi da su to bile zapravo tri naseobinske cjeline, koje su imale i različit pravni status, odnosno, između njih su postojale razlike i u posjedovnim pravima²³. Za Zagrad je posve jasno da je pripadao jednome od istaknutih vlaških katunara, a za dio naselja ispod samoga Vidoškoga grada (po popisu – napušteni «dio sela Stolac»), prije no što je napušten, realno je pretpostaviti da je pripadao onomu tko je bio gospodar/uživatelj utvrde (vjerojatno knezovi Šimrakovići). Status, pak, onoga dijela naselja u kojemu je u vrijeme popisa još uvijek bilo naseljenih 20 domova ne-

¹⁸ Usp. M. ANČIĆ, *Jajce. Portret srednjovjekovnoga grada*, Split, 1999., 81.

¹⁹ Usp. MIŠIĆ, *o. c.*, 134. i 175., te M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II., Sarajevo, 1964., 43.

²⁰ O «vlastelinskoj rezervi», s osvrtom na stariju literaturu, vidi ANČIĆ, «Politička struktura», 61.-62.

²¹ O tomu opširno V. TRPKOVIĆ, *Pad Hercegovine* (ćir.), Beograd, 1979.

²² Takav sultanov postupak prigodom pohoda na Bosansko Kraljevstvo zabilježio je bizantski pisac Chalkokondyl (usp. DŽAJA, *o. c.*, 34.).

²³ Ovaj obrazac srednjovjekovne policentrične urbanizacije podrobnije je razložen, s uputama na relevantnu literaturu i druge primjere, u ANČIĆ, «Razvoj ...», 204. i d.

što je složeniji problem. S obzirom na činjenicu da je naselje ušlo u sastav posjeda s kojih je prihod ubirao sandžak-beg, njegov *has*, moglo bi se pretpostaviti da je ono prije otomanskoga zaposjedanja bilo pod izravnom vlašću oblasnoga, «zemaljskog» gospodara, hercega Stjepana, te da su njegovi stanovnici imali neke vrsti povlastica i posebno reguliran status²⁴. Takav zaključak na određeni način potkrepljuje i struktura prihoda koji su se prema popisu ubirali u ovome naselju, a koja je inače dosta detaljno opisana. U tome opisu posebice privlači pozornost to da se u «selu Stolica» od žitarica ubiralo tek 4,6 % ukupnoga prihoda (samo 198 akči od 4275 akči ukupnoga prihoda – za ovaj izračun ukupni je prihod umanjen za 500 akči, koje su otpadale na osobni porez, *ispendžu*), što je neusporedivo niži postotak no u ostalim naseljima ovoga kraja. Tek radi ilustracije i usporedbe navest ću ovdje izračun za neka sela u stolačkom kraju. Tako je u Suzini 23,5 % ukupnoga prihoda otpadalo na prihod od žitarica, u selu Dragovići-Dragovilje prihod od žitarica u ukupnom je prihodu sudjelovao s 31,5 %, a u Zagradu čak s 55 %²⁵. Druga stavka koja privlači pozornost u strukturi prihoda ovoga naselja jest ono što se dobivalo od čak 5 mlinica i 4 stupe, objekta slična mlinicama u kojima se vodena energija koristila za valjanje sukna. K tomu valja primijetiti da su i napušteni dio naselja ispod Vidoškoga grada i Zagrad imali po jednu mlinicu. Ovoliki broj pogona u kojima se koristila vodena energija i nije neko veliko iznenađenje s obzirom na činjenicu da je to inače bezvodan kraj, pa se u naselju podignutom na rijeci Bregavi pučanstvo očigledno intenzivno koristilo dostupnim prirodnim resursima. No, broj od 7 mlinica i 4 stupe ipak nije nešto što je bilo uobičajeno, pogotovu ne za naselja veličine kakva je zabilježena za sve dijelove Stoca popisane 70-ih godina 15. stoljeća (ukupno popisanih 36 naseljenih domova, od čega su četiri pripadala neoženjenim pojedincima), niti je takav podatak nešto što se može samo tako preskočiti.

U razmatranju te neobične činjenice valja poći od toga da o srednjovjekovnim mlinicama i stupama, kao i o korištenju vodene energije općenito, nakon davnoga i briljantnog eseja Marca Blocha²⁶, postoji danas već ogromna literatura. Njihova je izgradnja i široka uporaba rezultat novih prilika koje na europskom području donosi srednjovjekovno doba, pri čemu se uobičajeno misli da su mlinice na vodeni pogon jedan od elemenata «agrarne revolucije» ranoga srednjega vijeka, zajedno s novim oblikom uprezanja vučnih životinja, teškim plugom i manorijalnim uređenjem posjeda²⁷. U stoljećima razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka cijeli je europski kontinent premrežen gustom mrežom mlinica pa se računa da ih je uoči industrijske revolucije bilo između 500 000 i 600 000, a u ovisnosti o lokalnim prilikama bile

²⁴ Za status oblasnog, «zemaljskog gospodara» usp. ANČIĆ, «Politička struktura», 66. i d. Ovdje svakako valja pripomenuti da historiografija, nažalost, nije posvetila dostatnu pozornost problemu nastanka i organizacije *hasova* i *timara* nakon otomanske okupacije, prije svega pitanju koliko nova podjela na posjede oslanjala na zatečeno stanje, primjerice postoji li kakav oblik kontinuiteta između posjeda srednjovjekovnih vladara i oblasnih gospodara i sultanskih i vezirskih *hasova*. Stoga se, bez daljih istraživanja, ne može sa sigurnošću o tom problemu ništa govoriti.

²⁵ Za Suzinu vidi ALIČIĆ, o. c., 471., za Dragoviće-Dragovilje vidi Isto, 475.-476., a za Zagrad također Isto, 22. i 434.

²⁶ M. BLOCH, «Avvento e conquiste del mulino ad acqua», u: ISTI, *Lavoro e tecnica nel Medioevo*, Roma-Bari, 1984., 73.-110.

²⁷ Zaključak koji donose F. GIES - J. GIES, *Cathedral, Forge and Waterwheel*, New York, 1994., 49.

su i vrlo isplativi oblik ulaganja kapitala stečenog u drugim oblicima poslovanja²⁸. Mlinice, pak, o kojima je ovdje riječ vjerojatno su bili tehnološki savršeniji primjerci s vertikalnim mlinskim kolom i mogućnošću da se obrtaji prenesu na dva ili više mlinskih kamenova²⁹. Takve su mlinice, čak i u uvjetima kad je pad vode bio izrazito izražen, kao primjerice na slapovima Krke kod Šibenika, gdje se u 14. i 15. stoljeću mlinarstvo znatno razvilo, zahtijevale posebne kanale za dovod vode, «kolovaje»³⁰. Kanali su se mogli izrađivati od drveta ili su mogli biti prokopani i ozidani, što je znatno podizalo učinkovitost cijeloga pogona, ali i troškove izgradnje i održavanja³¹. U uvjetima nepostojanja znatnijeg kapitala pogodnog za ulaganje u takve pogone, ali i izražene potrebe za njima, nalazila su se vrlo raznolika rješenja, kakvo je primjerice primijenio jedan Šibenčanin, koji se 1414. godine s majstorima koji su mu izgradili mlinicu pogodio da će ih isplatiti polovicom prihoda pogona tijekom idućih sedam godina³². Podizanje je, dakle, mlinica bilo doista zahtijevan pothvat, kako se to dade razabrati iz ugovora sklopljena u Dubrovniku u lipnju 1388. godine između tamošnjih patricija Mihovila de Martinusio i Ivana de Grede, s jedne strane, kao naručitelja, i Ivana Cvitojevića, kao izvršitelja, s druge strane, u svezi s izgradnjom mlinice u Trstenici na Pelješcu³³. Iz odredbi toga ugovora proizlazi da je kvalificiranu majstoru trebalo najmanje tridesetak radnih dana da podigne jednu mlinicu

²⁸ Različite izračune glede broja mlinica na u Europi, njihove snage, odnosa prema broju pučanstva vidi u F. BRAUDEL, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVI-II. stoljeća* (izv. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe- XVIIIe siècle. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*), Zagreb, 1992., 382.-384. O izgradnji mlinica kao obliku ulaganja kapitala vidi primjerice M. ZACCHIGNA, *Sistemi d'acqua e mulini in Friuli fra i secoli XIV e XV. Contributo alla storia dell'economia friulana nel bassomedioevo*, Venezia, 1996, 66-73, 102-118. Uza svu europsku literaturu o mlinicama, stupama i uopće korištenju hidroenergije tijekom srednjega vijeka (ovdje navedeni naslovi tek su elementarna uputa) doista neobično, ali i ilustrativno (u smislu autističnosti ukupne historiografske produkcije nastale u doba postojanja SFRJ) djeluje ono što je o ovome svojedobno u samo dvije rečenice napisao tada autoritativni orijentalist Nedin Filipović, a što ovdje svakako vrijedi *in extenso* citirati: «Pored zahvatanja zemlje, stari bosanski feudalci su zahvatili seoske mlinove, stupe, a možda i samokove, ili su ih gradili o svom trošku u selima i tako zahvatili i dio seoskog prihoda i dio seoske radne snage. Očevidno da mlin, stupa i samokov predstavljaju neku vrstu *primitivne mašine* koja upotpunjuje feudalčevu dominaciju na selu» (N. FILIPOVIĆ, «Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku», *Godišnjak ANU BiH*, 7./1970., 154. – kurziv M.A.).

²⁹ Otomanski popis «Hercegovine zemlje» bilježi na stotine mlinica pri čemu su standardni iznosi prihoda koji se od njih ubiru 15 ili 30 akči, no ima i slučajeva da se od nekih ubiralo i 20 ili 25 akči. Najniža vrijednost prihoda iznosila je 7, odnosno 8 akči (ALIČIĆ, *o. c.*, 553. i 544.), pri čemu se u prvome slučaju izrijekom navodi da se radi tek o «dijelu mlinice». Iz toga bi se moglo zaključiti da je svaki mlinski kamen prosječno opterećen porezom (*ušurom*) od 7 ili 8 akči te da je standardna veličina mlinice 2 ili 4 kamena (15, odnosno 30 akči), ali i da ih je bilo i s tri kamena (takvi bi bili slučajevi gdje je prihod iznosio 20 ili 25 akči).

³⁰ O mlinicama na slapovima Krke usp. J. KOLANOVIĆ, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995., 277.-280.

³¹ Objašnjenja o razlikama između drvenih i prokopanih kanala i njihovu utjecaju na učinkovitost pogona ZACCHIGNA, *o. c.*, 93.

³² Ugovor ukratko prepričava I. PEDERIN, «Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440», *Archivio storico italiano*, CXLIX./1991., 855.

³³ Ugovor je registriran instrumentom koji je ostao sačuvan na posebnoj cedulji – Državni arhiv Dubrovnik, *Diversa Cancellariae* 27, poseban list uz fol. 134. Zbog precizno navedenih uvjeta ugovorenoga posla, ilustrativnih za dalju raspravu, donosim ga ovdje transkribirana u cjelini:

izgrađenu od drveta s dva kola ili dvije mlinice s po jednim kolom, da je po mlinsko kamenje najvjerojatnije trebalo ići čak u Budvu te da je za naručitelje trošak samo za kvalificirana majstora-graditelja iznosio 40 perpera na ime plaće te još 5 perpera na ime dnevnica majstora za predviđenih trideset radnih dana. Bila su to relativno velika sredstva, s obzirom na činjenicu da se u 14. stoljeću za 40 libara moglo dobiti oko 2 tone žita ili 32 hektolitara vina, odnosno unajmiti vrlo pristojnu i komfornu kuću u gradu na četiri godine³⁴. Koliko je, pak, trebalo potrošiti na drvo potrebno za izgradnju, mlinsko kamenje i pomoćnu radnu snagu, ostaje nepoznanica, no već i troškovi majstora-graditelja daju naslutiti zašto je cijena meljave sredinom 15. stoljeća (to je doduše, već doba fluktuirajućega tečaja) iznosila čak dva perpera po staru (nešto manje od kvintala) žita³⁵.

No, potrebe za mlinicama uvelike su ovisile o demografskim prilikama, ali i o gustoći naseljenosti na određenom području, pri čemu se mora voditi računa da se u srednjovjekovnim tehnološkim uvjetima brašno nije moglo dugo održavati pa su se žitarice uglavnom čuvala u zrnu i eventualno mljele neposredno prije konzumacije³⁶. Pa ipak, uzimajući u obzir i taj element, usporedba s ostalim naseljima otomanskoga sandžaka «Hercegova zemlja» koja su popisana između 1475. i 1477. godine otkriva veliki nesrazmjer između broja kućanstava na mjestu današnjega Stoca i broja pogona u kojima se koristila hidroenergija. Naime, toliki su broj mlinica imala naselja

Iuan Zuitoieuch facit manifestum et se obligat ser Michaeli de Martinus et ser Johanni de Grede ad faciendum de nouo bene et apte duo molendina in vna domo uel in duobus prout eisdem videbitur melius quod possint et valeant bene et racionabiliter molere cum aqua in Tristenica (que est in partibus ... - *prekriženo*) et predicti debent dare lignamina domus uel domorum et lapides molendinorum et omnia necessaria ad faciendum domum seu domos et molendina. Et ipse Iuan debet dare opera et magisterium et ingenium suum et operari manibus suis (cum aliis hominibus qui fuerint necessarii - *prekriženo*) circa predicta molendina et domos ac etiam si oportuerit et videbitur predictis Michaeli et Johanni teneatur ire Buduam pro emendis lapidibus necessariis pro molendinis et etiam ad illum uel alium locum pro lignaminibus necessariis et opportunis tam pro domo seu domibus quam pro dictis molendinis per eum construendis. Et debet habere a die qua recesserit ad nostrum seruicium eo videlicet tempore quo pro dictis seruiciis molendinorum steterit ad faciendum et aptandum ea donec fuerint complete facta grossos duo pro qualibet die pro expensis suis, et quando predicta molendina fuerint facta et completa et bene aptata ita et taliter quod bene et racionabiliter macinabunt et ceperint molere bene et apte prout molere solent alia molendina racionabilia de aqua tunc predicti Michael et Johannes promittunt predicto Iuano dare pro suo magisterio et ingenio et opere yperperos XL, si uero non molent ut dictum est non habebat predicta yperperos XL saluo predictos grossos duo pro illis tantum diebus quibus in seruicio nostro et dictorum molendinorum steterit. Renunciantes.

Predictus Iuan fuit confessus habuisse et recepisse a predictis Michaeli et Johanne pro parte predictorum yperperorum XL cum condicione prescripta yperperos X.

Item fuit confessus habuisse pro diebus triginta pro expensis yperperos V.

Nicolaus Radinouich constitit se plečium et pagatorem pro predicto Iuano de yperperis XV predictis ab eo (sic!) receptis si non accederit ad predicta pacta.

³⁴ Izračun za žito i vino napravljen je prema podacima koje donosi G. RAVANČIĆ, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb, 2001., 28. Za iznajmljivanje kuće ilustrativan je ugovor sklopljen u kolovozu 1388. godine, kojim su *magistar* Ivan de Senis i *magistar* Franjo štitar, dobrostojeći obrtnici stranci, iznajmili u Dubrovniku kuću na dvije godine za 20 perpera – DAD, *Diversa Cancellariae*, 27, fol. 143.

³⁵ Za cijenu meljave žita prema podacima iz 50-ih i 60-ih godina 15. stoljeća usp. D. ROLLER, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću (Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, 2.)*, Zagreb, 1951., 157.

³⁶ Usp. o prehrambenim navikama i uporabi žitarica BRAUDEL, *o. c.*, 135.-145.

mного veća od Stoca, primjerice vrlo dobro poznati i razvijeni srednjovjekovni trgovi Čajniče (u Podrinju), Cernica (kod Gacka) i Prijepolje (u Polimlju), a samo je Prijepolje imalo i četiri stupe, točno onoliko koliko ih je zabilježeno i u Stocu³⁷. Pri tomu svakako valja naglasiti da je prema popisu Prijepolje imalo 155 kućanstava i 38 neoženjenih, Cernica 116 kućanstava i 15 neoženjenih a Čajniče čak 210 kućanstava. K tomu sva su ta naselja bila određena ne kao «sela» nego kao «pazari», posve u skladu s onim što se zna o njihovu razvoju i životu u srednjovjekovnom, predturskom razdoblju³⁸. Svemu ovomu treba dodati još jednu pojedinost, naime, da obična «sela» po popisu dovršenom 1477. imaju tek jedan ili dva mlina, u ovisnosti o broju kućanstava, s približno jednim mlinom na svakih 30 kućanstava.

Što je, dakle, iz svega rečenog moguće zaključiti? Svakako ne odmah i bez ikakvih ograda da je i Stolac u vrijeme prije otomanske okupacije morao imati bar pet puta više kućanstava no što ih je zabilježeno u drugoj polovici 70-ih godina 15. stoljeća. Za razumijevanje društvenoga konteksta u koji valja smjestiti razvoj srednjovjekovnoga naselja na mjestu današnjega Stoca valja poći od slike njegova neposrednoga okruženja. Tu odmah valja istaknuti da je Stolac u 15. stoljeću bio potpuno okružen zimskim nastambama Vlaha, profesionalnih stočara koji su svoju djelatnost organizirali kao pendularno kretanje između ljetnih i zimskih pašnjaka³⁹. Vlasi su se u ove krajeve počeli naseljavati tijekom 13. stoljeća kao polunomadsko pučanstvo s jasno iskazanim zasebnim etničkim identitetom, a do sredine 14. stoljeća, ili tek neznatno kasnije, njihova su se zimska i ljetna boravišta posve ustalila. Njihovi su se poglavari počeli uklapati u postojeću političku hijerarhiju i čak dobivati zemljišne posjede, kako je to već pokazano na primjeru Vukoslava Vlađevića, a ostali su stanovnici katuna također počeli razvijati oblike djelovanja koji više nisu bili vezani isključivo uz polunomadsko stočarenje. S time u svezi nije teško pretpostaviti da su se tu razvili i neki oblici stalnih naselja, što se jasno zrcali i u već često spominjanom turskom popisu. Samo kao primjer može se ovdje navesti katun Đurana, sina Vladisla-

³⁷ ALIČIĆ, o. c., 3.-5. (Čajniče, dio sultanovoga *hasa*); 162.-164. (Prijepolje, dio sandžak-begova *hasa*); 421.-423. (Cernica, dio *timara* posadnika Ključa).

³⁸ Razvoj tih naselja od 13. do 15. stoljeća, temeljem dubrovačkih vrela, opširno razglaba D. KOVAČEVIĆ KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo* (ćir.), 1978, *passim* (prema Registru).

³⁹ Literatura je o srednjovjekovnim Vlasima narasla do golemih razmjera, no mnoga su pitanja u svezi s njima još uvijek neriješena, prije svega zbog nastojanja da ih se historiografski pretvori u «Srbe» ili, nešto rjeđe, u «Hrvate». Osnovnu orijentaciju u zamršenom «vlaškom pitanju» može se steći temeljem zbornika *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.* (ćir.), Sarajevo, 1963., te radova priopćenih na sličnom skupu održanom deset godina kasnije i objavljenih pod zajedničkim naslovom «Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku», u: *Radovi ANUBiH* (Sarajevo), LXXIII./19-83., 71.-177. Pregled različitih stavova o Vlasima u historiografiji do najnovijega vremena donosi voluminozno djelo Z. MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004. Otomanski, pak, popis iz 1475.-77. pravi je rudnik podataka o katunima «Donjih Vlaha» koji su naselili dubrovačko kopneno zaleđe, pa je te podatke, uz one dubrovačke provenijencije kao i ono što donosi već postojeća literatura, pokušao analizirati MIŠIĆ, o. c., *passim*. No, nažalost, i unatoč relativnoj množini iznesenih relevantnih činjenica, njegove su raščlambe uvelike deplasirane jer je sav njegov trud usmjeren ka samo jednom cilju – dokazati kako je u Hercegovini «sve i svuda bilo srpsko», što dakako uključuje i Vlahe (opširniji osvrt na ovo djelo vidi u ANČIĆ, «Humsko Kneštvo», 143.-6.). Povijesne, pak, raščlambe koje se poduzimaju s takvim i sličnim nakanama obično ne daju vrijednih rezultata te stoga struktura srednjovjekovnog vlaškgoga društva u ovim krajevima ostaje i nadalje otvoren problem.

va, koji je prema popisu iz 1475.-77. zime provodio u selu Bitunji, gdje su poglavari zajednice podigli svoju crkvu, a neki su pripadnici katuna tu stjecali i zemljišne posjed, pa čak i mlinice⁴⁰. K tomu valja upozoriti i na to da sačuvana i poznata vrela dubrovačke provenijencije, kao i već često spominjani otomanski popis «Hercegovine zemlje», pokazuju da su u neposrednoj okolini Stoca stalna boravišta imali katuni nastali iz jednoga od prvih katuna koji su došli u ove krajeve – Burmaza, kao i katuni Hrabrenih⁴¹.

Na drugoj razini, onoj nešto širega konteksta, kao posebice važnu treba naglasiti činjenicu koja uvelike razjašnjava uvjete u kojima se razvijalo stolačko naselje. Naime, srednjovjekovni je Stolac nastao i razvijao se u relativnoj blizini Dubrovnika, na važnome prometnom pravcu koji je povezivao grad i «Humsku zemlju», i bio je posve sigurno uklopljen u mrežu gospodarskih i društvenih veza koju su Dubrovčani gradili i razvijali još od stoljeća ranoga srednjeg vijeka⁴². Između ostaloga ta je mreža sigurno od početka 15. stoljeća, ako ne i ranije, podrazumijevala i zasebnu, vrlo razvijenu i živu stočnu pijacu u Slanom, gdje se u ključnim točkama vlašškoga gospodarskog kalendara, oko Jurjevdana i Miholjdana, na veliko trgovalo stokom, stočarskim proizvodima i solju. Osim toga, u relativnoj blizini Stoca, u donjem Poneretvlju, od 13. stoljeća razvijao se i rastao veliki trgovački emporij u Drijevimama, kao glavna točka trgovine s područjem dubokoga zaleđa⁴³. Prema sjeveru, pak, važno trgovačko središte nalazilo se u nedalekoj Cernici, klasičnom srednjovjekovnom trgu, koji je bio dovoljno udaljen od Dubrovnika da bi mogao izrasti u regionalno razmjembeno čvorište. Sve ovo daje okvir u koji sada valja smjestiti razvoj srednjovjekovnoga Stoca. Uklopljen u mrežu intenzivnih trgovačkih veza sa središtem u Dubrovniku i velikim ispostavama u Slanom, Drijevimama i Cernici, Stolac svakako nije mogao postati regionalno razmjembeno (trgovačko) čvorište, poput Cernice ili već spomenutih velikih srednjovjekovnih trgova u Čajniču i Pljevljima, dublje u dubrovačkome zaleđu. U najboljem slučaju mogao je biti subregionalno središte, u kojem su se razvijale tek vrlo specijalizirane djelatnosti. Dakle, naselje se moglo i sigurno razvijalo kao žarišna točka u kojoj su se fokusirale funkcije bližega okruženja, mjesto gdje su stanovnici okolnih sela i Vlasi naseljeni u neposrednom okružju zadovoljavali potrebe poput mljevenja žita ili završnih faza u izradi grubljih tkanina (raše), za kojima je i inače vladala velika potražnja na tržištima priobalnih gradova.

⁴⁰ Popis Đuranova katuna u ALIČIĆ, o. c., 143.

⁴¹ Usp. MIŠIĆ, o. c., 173-175.

⁴² Literatura koja se bavi problemima odnosa Dubrovnika i njegova zaleđa, nastala na iznimno bogatim fondovima ovdašnjega arhiva, danas se već može smatrati s jedne strane nepreglednom, a s druge strane neizbalansiranom u odnosu na realne mogućnosti što ih nudi dubrovačka građa (o metodološkim problemima u svezi s nastojanjima da se iz vrela dubrovačke provenijencije rekonstruira slojeviti život bližeg i daljeg dubrovačkog kopnenog zaleđa vidi autorove raščlambe u ANČIĆ, «Razvoj srednjovjekovnog», 180.-182, te ISTI, *Jajce ...*, 64.-65.). Za orijentaciju u daljem čitanju, uz rezerve koje proizlaze iz rečenoga, može se ipak upozoriti na ova djela s bogatom bibliografijom starijih radova: D. KOVAČEVIĆ KOJIĆ, «Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države», u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (ur. E. REDŽIĆ), Sarajevo, 1987., 85.-190.; MIŠIĆ, o. c., 191.-234.; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku* (ćir.), Beograd, 1998.

⁴³ Veliki stočni sajmovi u Slanom još uvijek nisu u historiografiji dovoljno valorizirani, a za Drijeva postoji moderna monografija, koja uz određene nedostatke, donosi najveći dio relevantne građe – Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku* (ćir.), Sarajevo, 1987.

Upravo ovakvo objašnjenje otkriva razloge relativno velikom broju mlinica i stupa na Bregavi. No, valja odmah dodati da se potrebe okolnoga ruralnog i vlašškoga pučanstva za složenijim obrtničkim proizvodima i poslovima nisu završavale na nabrajenome – treba svakako pretpostaviti da su se u kasnosrednjovjekovnom Stocu gotovo sigurno mogli naći lončari, kovači i majstori za obradu drveta, ali i majstori obrade kamena (tko je, inače, mogao izraditi tako brojne stećke ovoga kraja⁴⁴). Štoviše, čini se vrlo vjerojatnim da je tu održavan i kakav mali tjedni sajam, u sklopu mreže periodičnih trgovišta koje su obilazili sitni dubrovački trgovci i njihovi kompanjoni, uglavnom Vlasi. Takvi tjedni sajmovi, na kojima se trgovina vjerojatno odvijala podjednako i kroz robnu i kroz novčanu razmjenu, nisu podrazumijevali posebnu fizičku infrastrukturu, pa je za njihovo odvijanje bio dostatan otvoreni trg relativno malih razmjera⁴⁵. Takvu sliku, konačno, potvrđuje još jedan element iz turskoga popisa. Detaljno popisani prihodi, naime, pokazuju da se u Stocu i njegovoj neposrednoj okolini proizvodilo razmjerno mnogo vina, kao uostalom u cijelome ovom kraju⁴⁶. Već potrebe izgradnje i održavanja mlinica i stupa te potrebe za ambalažom u kojoj je valjalo čuvati vino daju za pravo zaključiti da je naselje moralo biti pravo obrtničko središte. To se konačno potvrđuje i već uočenim obilježjima privredne strukture naselja kako je ocrtavaju prihodi koji su se ovdje prikupljali, prije svega činjenicom da je osnovna agrarna djelatnost, proizvodnja žitarica, u ukupnom gospodarskom životu naselja imala relativno malu ulogu.

Iz svega, pak, nije teško izvući pouzdan zaključak da turski popis iz 1475.-77. daje iskrivljenu sliku kasnosrednjovjekovnoga naselja što se razvilo na mjestu današnjega Stoca. Naselje je u razdoblju prije protuturskih ratova zacijelo bilo mnogo razvijenije no što bi se moglo pretpostaviti temeljem podataka o samo 34 kućanstva što ih registrira popis iz 1475.-77. Zapravo, s mnogo se sigurnosti može ustvrditi da je Stolac sve do kraja 60-ih godina 15. stoljeća morao biti relativno razvijeno središte koje je već nadraslo okvire seoskoga naselja. Koncentracija društvenih funkcija širega okruženja, prije svega onih gospodarskih, što se kao pojava u europskim razmjerima smatra ključnim čimbenikom nastanka i razvoja gradskih naselja⁴⁷, i ovdje je

⁴⁴ O najpoznatijoj nekropoli ovoga kraja, na lokalitetu Radimlja, vidi PALAMETA, «Kršćanska likovnost ...», s uputama na stariju literaturu.

⁴⁵ Za udio Vlaha u trgovini vidi posebice D. KOVAČEVIĆ KOJIĆ, «Učešće vlahu u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka», *Radovi ...*, 80. i d. Osim što Vlahe ne promatra kao zasebnu etničku zajednicu, pa stoga taj naziv piše malim početnim slovom («vlasi»), autorica ne pravi razliku između velikih trgovačkih pothvata vezanih uz razmjene s udaljenijim krajevima na jednoj strani, i sitne trgovine koja je Dubrovnik povezivala s manjim središtima u neposrednom zaleđu na drugoj strani. U citiranim, pak, dokumentima jasno se daje razaznati razlika između trgovačkih društava s malim kapitalom i sitnih pozajmica, kakve i Dubrovčani i Vlasi koriste kako bi financirali trgovinu lokalnoga domašaja, te krupnih financijsko-trgovačkih operacija koje su podrazumijevale velike kapitale i cijele karavane robe dopremane iz udaljenijih krajeva unutrašnjosti i u njih. Za tip tjednoga sajma u mediteranskome svijetu i njegova obilježja usp. J. L. ABU-LUGHOD, *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*, Oxford, 1989., 51.-52.

⁴⁶ Prihod je od vina u Stocu iznosio 570 akči, što je tvorilo 48 % ukupnoga prihoda od gospodarskih aktivnosti, a u selima Suzina i Dragovići-Dragovilje ti su iznosi i odnosi bili još i viši – u Suzini se od vina na 11 kućanstava dobivalo 1500 akči *ušura*, što je iznosilo čak 74,5 % ukupnoga prihoda, a u Dragoviću-Dragovilju na 21 kućanstvu 810 akči, ili 57 % prihoda (za te iznose vidi ALIČIĆ, o. c., 189., 471. i 476.).

⁴⁷ Pogled, na hrvatskom jeziku, na europsku literaturu o tome problemu pruža N. BUDAK, *Gradovi varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb-Koprivnica, 1994., 1.-24.

dovela do koncentracije obrtnika, a samim time i do promjena u naravi naselja. Po-najbolje se to zrcali u prostornom razvoju i pojavi tri zasebne prostorne, ali i druš-tvene cjeline/dijela naselja – dio uz Bregavu, dio ispod Vidoškoga grada i Zagrad.

Na ovome se mjestu svakako valja zapitati jesu li se u Stocu druge polovice 14. i 15. stoljeća koncentrirale i neke druge funkcije širega društvenog okruženja, odnosno je li izrazito povoljan položaj u inače bezvodnom kraju, već i ranije doveo do razvo-ja naselja. U odgovor na ovako postavljeno pitanje treba svakako krenuti od činjeni-ce da iznad današnjega Stoca još od kasnoantičkih vremena stoji impozantni Vido-ški grad, jedna od najvećih i najkompleksnijih obrambenih instalacija u ovim kra-jevima. Teško je povjerovati da već sama potreba održavanja takvih instalacija nije utjecala na koncentraciju pučanstva u njegovoj blizini. Tvrdi su gradovi i inače to-čke u kojima se koncentriraju upravne i administrativne funkcije pa nema razloga sumnjati da je tako bilo i ovdje⁴⁸. U nekim ranijim prigodama dokazivao sam, pri-je svega ovdje mislim na primjer naselja što se u srednjem vijeku razvilo na mjestu današnjega Sarajeva, da je taj proces u ovo doba često vodio stvaranju i razvoju ne-agrarnoga naselja.

U točkama gdje se fokusiraju gospodarske, upravne i administrativne funkcije ne-izbježno se u uvjetima srednjovjekovnoga društva konačno pridružuju i vjerske funkcije. U slučaju Stoca svakako valja voditi računa o činjenici da ovaj kraj, rubno područje Humskoga Kneštva, nikad nije bio oglašen kao područje na kojem je ko-rijen pustila i uhvatila «heretička sljedba» iz koje se u 13. stoljeću razvila «crkva bo-sanska»⁴⁹. Prva i najbliža, vrelima zasvjedočena, čvrsta uporišta «crkve bosanske», tzv. «patarenske hiže», zabilježena su na sjevernoj strani tek u gornjem tijeku rijeke Neretve, oko Konjica⁵⁰. Širenje i učvršćivanje izravne vlasti bosanskih velikaša, Ra-dinovića-Pavlovića i Kosača, u neposredno sjeveroistočno dubrovačko zaleđe po-četkom 15. stoljeća dovelo je sredinom istoga stoljeća u ove krajeve i prve predsta-vnike hijerarhije «crkve bosanske» - «goste». Njihova je nazočnost zabilježena na krajnjem jugu trebinjske oblasti, u Bijeloj i Uskoplju⁵¹, što bi, prema današnjoj razi-ni znanja, bila najbliža točka istočnim granicama Humske zemlje do kojih je ova in-stitucija sa svojom hijerarhijom doprla. No, unatoč tomu se u dijelu historiografi-je održava mitološki pristup koji svuda dokle je sezala vlast bosanskih vladara vidi gotovo isključivo područje djelovanja «crkve bosanske». Taj misaoni kompleks zgo-dno je ovdje ilustrirati primjerom Ahmeda S. Aličića, koji u uvodu tiskanom izda-nju otomanskoga popisa iz 1475.-77. piše: «Iz deftera se jasno vidi da je širenje isla-ma u ovo doba među seoskim i vlaškim stanovništvom bilo neznatno, ali se osjeća da je taj proces već bio počeo. Što se tiče ostalih konfesija ne može se ni sa pribli-

⁴⁸ Usp. o tomu ANČIĆ, *Jajce ...*, 66.

⁴⁹ O vjerskim prilikama u Humu, s različitim pristupima i iz toga proizašlim različitim rezultatima, vidi: MIŠIĆ, *o. c.*, 122.-138.; I. PULJIĆ, «Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji», u: *Po-vijest hrvatskog Počitelja*, Čapljina-Zagreb, 1996. (mnogo kritičnije od Mišića, no ipak u konačnici u sličnom duhu; usp. ovdje bilj. 54); ANČIĆ, «Humsko Kneštvo», 166.-174. Optužbe za krivovjerje Hu-mljana u prvoj polovici 13. stoljeća, izrečene zajedno s onima koje se odnose na događaje vezane uz nastanak «crkve bosanske», treba međutim razmatrati u posve drukčijem kontekstu, o čemu drugom prigodom.

⁵⁰ Usp. zemljovid u P. ČOŠKOVIĆ, «Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)», *Croatia Christiana Periodica*, 35./1995., 54.

⁵¹ TOŠIĆ, *o. c.*, 27.

žnom sigurnosti reći koja je konfesija prevladala. Očito je da je bilo i krstjana i pravoslavnih i katolika. Ali u svakom slučaju njihova konfesionalna organizacija je bila na dosta niskom nivou. Mi ne bismo željeli prejudicirati zaključke ove ili one vrste, ali s obzirom na to da je kasnije prelaženje na islam zahvatilo najveći dio stanovništva Hercegovine moglo bi se zaključiti da je pripadnost bosanskoj crkvi, odnosno krstjanima bila velika.»⁵² Početi pregled konfesionalnih prilika na određenome području pogledom na islamizaciju, u situaciji kad taj povijesni proces u danom trenutku (sredina 70-ih godina 15. stoljeća) još nije ni počeo, samo po sebi otkriva opterećenost tim problemom (zanimljivo bi, kao metodološka inovacija, bilo kad bi autor podrobnije objasnio po čemu on to «osjeća» da je proces počeo – valjda po tomu što je to njegov *pium desiderium*). K tomu, iako su sva ozbiljna istraživanja pokazala da ne postoji nikakva korelacija između raširenosti «crkve bosanske» i islamizacije⁵³, za Aličića to nije nikakav problem, jer po njegovu sudu čim je netko pripadao «crkvi bosanskoj» taj je po automatizmu bio predodređen za islamizaciju. Ne ostaje ništa drugo do zaključiti - sve što je «bosansko» pripremljeno je za primiti islam, jer je on valjda genetski «programiran» svemu što je nosilo ili nosi takvu oznaku⁵⁴. Iz toga onda proizlazi i zaključak koji je u punoj suprotnosti s onim što sam autor objavljuje kao tekst izvornoga dokumenta – nigdje u popisu ne postoje čak ni naznake koje bi govorele o nazočnosti «krstjana» u onim dijelovima nekadašnjih hercegovih posjeda koji su pripadali srednjovjekovnom Humu (pri tomu valja znati razlike između pojmova «srednjovjekovni Hum» i današnja «Hercegovina», a koji se pojmovi u historiografiji prečesto pogrešno rabe kao sinonimi).

Rečenomu svakako treba pridodati da je i vlaško pučanstvo, koje je u 14. i u 15. stoljeću zapravo bila glavina pučanstva u okolici, bilo kršćansko, a u pogledu ritusa i crkvene jurisdikcije obično se prilagođavalo lokalnom «gospodaru». Tamo gdje su postojale uređene hijerarhije univerzalnih pretenzija u koje su «gospodari» bili uklopljeni, to je značilo pripadanje katolicizmu, odnosno pravoslavlju. U predjelima, međutim, srednjeg i donjeg tijeka Neretve, gdje je nakon sredine 13. stoljeća nestalo bilo kakve biskupske/episkopske organizacije, odnosno nije uspostavljena i do kra-

⁵² ALIČIĆ, o. c., VIII

⁵³ Usp. vrlo opširnu i dokumentiranu raspravu cijeloga sklopa problema vezanih uz islamizaciju u DŽAJA, o. c., 62. i d.

⁵⁴ U nešto se blažoj formi sličan mentalni sklop, tako karakterističan za historiografiju izraslu na shvaćanju o primordijalnoj naravi nacije, dade razaznati, primjerice, i u već citiranom tekstu I. Puljića, koji će tako na jednom mjestu ustvrditi: «Velik dio Humske Zemlje je u proteklom vremenu bio u sklopu Crvene Hrvatske. Ta je država bila u cijelosti i **katolička i narodna**, pa nije nimalo čudno da je željela po svaku cijenu imati i vlastitu crkvenu organizaciju» (PULJIĆ, o. c., 117. – naglasio M. A.). Ostavljajući po strani vrlo slojevito pitanje što je to uopće «Crvena Hrvatska» (a država kako ju ovdje Puljić shvaća svakako nije bila), ostaju najmanje tri anankrona i krajnje problematična pojma: država koja djeluje kao osamostaljeni i postvareni čimbenik u jednom svijetu (rani srednji vijek) u kojemu ta ista država tek u uskom krugu oko vladara dobiva temeljne obrise; «katolička» država u doba kada još nije ni postojala podjela na «katolički» i «pravoslavni» svijet; konačno, «narodna» država, u kojoj stanovnici valjda žive u nepomućenoj idili nacionalnoga «bratstva i jedinstva», koju će uznemiriti tek pojava stranih elemenata i utjecaja, koji, ponajprije materijalnim nagradama, razaraju tu idilu. Unatoč činjenici da se u njegovim raščlambama razaznaje osjetljivost za povijesni kontekst, kakve primjerice nedostaje i Aličiću i Mišiću, kao antipodima izabranim za ovu prigodu, u pozadini se Puljićevih stavova ipak raspoznaje i sličnost temeljnih mitoloških zasada o primordijalnoj vezi «nacije» (kako je zamišljaju moderni autori), njezine države i vjerskog ritusa.

ja izgrađena čvrsta crkvena hijerarhija⁵⁵, situacija je već bila znatno drugačija. Tako su, primjerice, pretpostavljeni gospodari Vidoškoga grada, Šimrakovići, nedvojbeno bili, po današnjim standardima i shvaćanjima, katolici, usko povezani uz franjevce Bosanske vikarije⁵⁶. Sama je vikarija na tome području imala relativno gustu mrežu samostana - na dubrovačkom teritoriju u 15. stoljeću u sklopu vikarije djeluju četiri samostana (Konavli, Daksa, Slano, Ston), a na desnoj obali Neretve, također u neposrednoj blizini, u ovo doba postoje tri samostana (Novi-Čapljina, Ljubuški, Mostar)⁵⁷. Na tu se redovničku mrežu, nakon što je ona potpuno uspostavljena, pokušavala u svome djelovanju oslanjati čak i redovita crkvena hijerarhija, prije svega ona iz Dubrovačke nadbiskupije. Ilustrativan je u tome smislu primjer pisma vikara dubrovačkoga nadbiskupa, Korčulanina Bonina de Tollentis, dubrovačkoga kanonika i arciđakona Zagrebačke biskupije, upućenoga u srpnju 1451. godine, vjerojatno u obliku okružnice, vikaru Bosanske vikarije te svim kustodima i gvardijanima njezinih samostana⁵⁸. Nadbiskupov vikar u pismu iznosi slučaj stanovite Jelke, kćeri Radovanove iz sela Vrsinja (u graničnome području dubrovačkoga posjeda i posjeda hercega Stjepana Vukčića Kosače), koja se tužila na svoga zakonitog supruga, Jurja Vitkovića. Iako su Jelka i Juraj bili vjenčani po katoličkome obredu (otuda izričaj dokumenta «protivno sakramentu braka» - *contra sacramentum matrimonii*), on ju je ipak zajedno s djecom ostavio i našao si novu ženu te se nastanio u naselju «Saoce», negdje na području franjevačkoga dušobrižništva (izričaj se «pod vašom jurisdikcijom» - *sub vestra iurisdicione* - odnosi dakle na dušobrižništvo adresanata: vikara, kustoda i gvardijana). Utvrdivši stanje, nadbiskupov vikar traži od nabrojenih dužnosnika bosanske franjevačke vikarije da Jurja potraže (očigledno je informaciju da je Juraj u dosegu njihove crkvene jurisdikcije dobio od Jelke), kazne crkvenim kaznama i nateraju na povratak zakonitoj supruzi i djeci, ako je potrebno «zazivajući i silu svjetovne vlasti» (*inuocando brachium seculare*). Na kraju pisma dolazi stavak koji izaziva stanovitu dvojbu glede vjerske prakse kakva je vladala u krajevima koje su opsluživali franjevci (Vrsinje je selo izvan dubrovačkoga teritorija, pa time i izvan crkvene jurisdikcije dubrovačkoga nadbiskupa; čini se da je stoga i sklapanje braka i sve što je s time stajalo u svezi bilo pod ingerencijom franjevaca). Naime, nadbiskupov vikar spominje i neke dokumente («privilegije ili pisma» - *privilegiis aut literis*) kojima je, po svemu sudeći, raspolagao Juraj i temeljem kojih je držao da je njegova bračna zajednica zakonito razvrgnuta. Vikar Bonino tvrdi da je Juraj taj dokument,

⁵⁵ Početke Stonske biskupije nedavno je uvjerljivo objasnio I. PULJIĆ, «Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji», *Hercegovina*, 7.-8. (16.-17.)/2002.-03., 24.-27., no autorove zamisli o «dolasku» Hrvata, njihovoj ulozi «osloboditelja kršćana» i potom «nećujnoj kristijanizaciji» (o. c., 28.-29.) tipični su elementi nacionalnoga mita. Za vjerska zbivanja, pak, u ovim krajevima od početka 13. stoljeća, posebice za pitanje neuspjeha redovitih crkvenih hijerarhija, usp. ANČIĆ, «Humsko Kneštvo», 166.-174.

⁵⁶ O vezanosti Šimrakovića uz franjevce Bosanske vikarije (u nedostatku redovite biskupske hijerarhije), a time, opet naglašavam – po modernim shvaćanjima, i uz katolicizam, svjedoče podaci koje donosi DINIĆ, o. c., 37.-38.

⁵⁷ Popis se temelji na podacima koje donosi D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968., te važnim dopunama, temeljem podataka iz dubrovačkih vrela, priopćenim u D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, «Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne», *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, III./1995., 37.-8.

⁵⁸ Pismo je, s nadnevkom 27. srpnja 1452, sačuvano u DAD, *Lettere de Levante* 14, fol. 252'. Ovdje ga, poradi zanimljivosti za predočene raščlambe donosim u transkripciji:

odnosno dokumente, priskrbio lažno predstavljajući svoju situaciju, pa bi se moglo razumjeti da mu ga je i on sam ispostavio, a da je naknadno Juraj sličan dokument priskrbio i od neke druge instancije koja je «pretendiral da ima pravo na to» (*false obtentis per ipsum Georgium a nobis aut a quocumque alio pretendente se habere auctoritatem*). Cijeli, međutim, sklop ovoga slučaja, bez obzira na dvojbe tko je i kako mogao Jurja osloboditi bračnih obveza, otkriva da je u neposrednome dubrovačkom zaleđu ipak kako tako funkcionirala katolička vjerska praksa, oslonjena na franjevence i njihov utjecaj u puku, jer se inače, primjerice, Juraj ne bi ni trudio priskrbiti dokument o razvrgnuću braka⁵⁹.

No, s takvim zaključcima vjerojatno ne bi trebalo ići predaleko, pa stoga ostaje otvoreno pitanje kako razumijevati ono «zazivanje sile svjetovne vlasti» u svrhu provođenja odluka crkvenih vlasti – kao realnu opciju, ili tek formulu uobičajenu za ovakvu vrst dokumenata? Jesu li, primjerice, knezovi Šimrakovići bili spremni svojim autoritetom poduprijeti ovakvu ili sličnu odluku crkvene instancije, ili možda još preciznije: do koje su mjere i u kojim poslovima bili spremni tako postupati? Valja, naime, voditi računa o činjenici da su gospodari cijeloga ovoga područja u 15. stoljeću, pa time i gospodari najvećeg dijela vlaških katuna, ali i knezova Šimrakovića, velikaši iz kuće Kosača (vojvoda Sandalj Hranić i njegov sinovac i nasljednik herceg Stjepan Vukčić), gotovo sigurno bili pristaše «crkve bosanske». Mozaik je, međutim, vjerskih odnosa na ovome području bio još složeniji, jer se tu od početka 13. stoljeća stvaraju te, u različitim okolnostima, i održavaju uporišta pravoslavne, srpske crkve. Tako, primjerice, dubrovačka vrela iz ovoga razdoblja čak i izričito spominju či-

Vniuersis et singulis in Christo patribus reuerendo patri domino vicario Bosne, custodibus, quardianis ac vice eorum gerentibus in regno Bosne et Seruie vbilibet constitutis Boninus de Tollentis de Curzola canonicus ibidem necnon archidiaconus Zagabriensis et canonicus eiusdem decretorumque humilis doctor ac reuendissimi in Christo patris et domini domini Johanni de Rachaneto dei et apostolice sedis gratia dignissimi archiepiscopi Ragusini solemnissimi decretorum doctoris vicarius in spiritualibus et temporalibus generalis salutem et sinceram in domino caritatem. Nouerint domini et paternitatis vestre qualiter comparuit coram nobis Jeoca filia Radouani de villa vocata Versigne exponens lacrimabiliter et conquerens contra et aduersus Georgium Vitchouich virum suum qui postposito dei timore contra sacramentum matrimonii et propriam salutem dimisit iam pluribus annis et reliquit dictam Jeocham cum qua etiam prolem habuit sine causa legitima et assumpsit sibi quandam concubinam in maximum detrimentum et vilipendium dicte Jeoche vxoris sue legitime ac in malum exemplum et maximum scandalum multorum, petens ipsa Jeocha a nobis instantius sibi de opportuno remedio mediante iusticia prouideri. Nos uero prefatus Boninus considerantes ipsius exponentis petitionem fore iustam et iuri consonam intelligenteque prefatum Georgium monari et habitare principaliter in loco vocato Saoçe aut alibi vbicumque sub vestra iurisdicione habitaret, quare rogamus instantius vestras dominationes et personas quatinus velitis intuitu dei et iusticie ac nostrorum precaminum prenominatam Georgium vbicumque repertus fuerit cogere penis et censuris ecclesiasticis etiam si opus fuerit inuocando brachium seculare ad dimittendum et expellandum a se et a sua cohabitatione quamcumque concubinam et reassumendi prefatam Jeocham vxorem suam legitimam et tractandi ipsam perpetuo tamquam veram vxorem secundum mandatum diuinum et fidei catolice morem ac prefate sue vxori Jeoche amodo in antea prouidere de victu et vestitu vt tenetur ex vinculo matrimonii non obstantibus priuilegiis aut literis quibuscumque false obtentis per ipsum Georgium a nobis aut a quocumque alio pretendente se habere auctoritatem offerentes nos perpetuo vobis reuerendi domini ad huiusmodi et maiora. Datum Ragusii, die 27 iulii 1451, sub impressione sigilli nostri officii vicariatus.

⁵⁹ Zaključak dobiva na važnosti uzme li se u obzir način na koji su Dubrovčani u to doba, sredinom 15. stoljeća, znali predstavljati vjersku situaciju svoga okruženja kada su tražili potporu i pomoć od pape ili ugarsko-hrvatskoga kralja, no to pitanje ipak zaslužuje posebnu raspravu.

njenicu da je svaki vlaški katun imao svoga popa, a ta se funkcija najvjerojatnije prenosila s koljena na koljeno u istome rodu. Jesu li, pak, ti i takvi kršćanski Vlasi bili i formalno uklopljeni u hijerarhijsku organizaciju pravoslavlja, ili su nadzor nad održavanjem kršćanskih obreda, bar u nekim slučajevima, obavljali franjevci, o čemu za druge krajeve ima izravnih potvrda, danas je teško reći⁶⁰. Ako je, međutim, suditi po onomu što se zna o stanju u Podunavlju, a što na stanoviti način potvrđuje šutnja, doduše rijetkih, sačuvanih lokalnih vrela o eventualnim napetostima i sukobima s konfesionalnim nabojem, ni u Humu između starosjedilaca (uglavnom, po današnjim shvaćanjima i mjerilima, katolika) i novopridošloga vlašskog i (po modernoj terminologiji) pravoslavnog pučanstva nisu postojali onakvi odnosi kakvi će se jasnije ocrtati tek u vremenima otomanske okupacije. Vjerski milje kakav je postojao u ovim krajevima u razvijenom srednjem vijeku možda ponajbolje ocrtava činjenica da su pripadnici vlašškoga vojvodskoga roda Miloradovića-Hrabrena mogli biti na jednoj strani primljeni za dubrovačke građane (što je podrazumijevalo formalni katolicizam), ali se na drugoj strani tijekom 16. stoljeća pojaviti i kao formalni pravoslavci⁶¹. Ovakvo stanje, obilježeno, sukladno današnjim mjerilima, nestabilnošću konfesionalne denominacije, dokrajčit će tek otomanska okupacija. Ona je, naime, uvjetovala drukčiji odnos prema konfesionalnim razlikama, povezan s novom ulogom države u društvenom životu, što kao kompleks pitanja i problema traži dublju i opširniju elaboraciju, koja bi trebala slijediti smjernice postavljene u ovdje već nekoliko puta citiranome djelu S. Džaje. Ovdje svakako valja naglasiti to da je u takvoj situaciji bilo više no vjerojatno da je i u Stocu postojao barem jedan sakralni objekt, crkva, u kojemu se fokusirao vjerski život okolnoga pučanstva. Štoviše, uzimajući u obzir sve ovdje predočeno, ne bi trebalo iznenaditi eventualno naknadno otkriće još jednog sakralnoga objekta, odnosno njegovih ostataka, u samome Stocu ili njegovoj najbližoj okolini.

Dakako, na temelju toga ne može se naslutiti je li doista na mjestu gdje je početkom 16. stoljeća podignuta Carska džamija ranije postojala crkva, odnosno je li džamija podignuta na temeljima i preostalim zidovima crkve. O tomu završnu i stvarno jedinu mjerodavnu riječ mogu dati arheolozi, koji su, po svim uzusima koji vladaju u civiliziranom svijetu, morali obaviti svoj posao prije bilo kakova početka obnove džamije porušene tijekom posljednjega rata.

⁶⁰ O vjerskom životu Vlaha na području na kojemu su djelovali franjevci bosanske vikarije usp. M. ANČIĆ, «Pobožnost franjevac bosanske vikarije u drugoj polovici 14. stoljeća», u: ISTI, *Na rubu Zapada*, 236. Vrijedi ovdje svakako istaknuti da su poglavari katuna Vlahovića imali svoju vlastitu crkvu Sv. Lazara u Vlahovićima, u kojoj su se pokapali, i u kojoj se kult održavao najvjerojatnije po pravoslavnom obredu, te da su i Hrabreni-Miloradovići, rod koji je dugo davao «vojvode» Donjih Vlaha, podizali pravoslavne crkve pa čak i manastire, kao onaj u Žitomisliću (MIŠIĆ, *o. c.*, 135.-136., s uputama na stariju literaturu).

⁶¹ Usp. PALAMETA, «Kršćanska likovnost ...», 48.-49., gdje se pravoslavlje dijela rodovske zajednice u 16. stoljeću objašnjava kao kasniji «prelazak», uvjetovan željom za zadržavanjem prije stečene ekonomske moći. Takva interpretacija, međutim, nije praćena uvjerljivim argumentima, a i autorova ideja o konzerviranju lokalnih vjerskih običaja kroz stoljeća dio je romantične slike «zaspale nacije», koja će se «probuditi» u 19. i 20. stoljeću.

The late-medieval Stolac

Mladen Ančić

Institute for the historical research of Croatian Academy in Zadar
Studia Croatica of University of Zagreb
Republic of Croatia

The author discusses the problems connected with the development of the late medieval settlement on the territory of the present-day Stolac based on the published and unpublished contemporary documents and the information from the oldest list of these areas that was put together immediately after the Ottoman occupation in mid-1570s. The analysis of these sources showed that the late medieval Stolac was a relatively developed sub regional trade and craft center integrated in the network of economic and social relations with Dubrovnik as its center. The development of this settlement evolved polycentrically and a system of separate settlement units with different legal status and, probably, different economic structure can be discerned. The “low intensity” border war that was led for decades from the mid-15th century, mostly in the form of looting raids, and the Ottoman occupation in the first half of the 1570s were most probable reasons for emigration of a significant number of the population. This is the main reason why the author finds the conditions in the settlement registered on the Ottoman list significantly distorted compared to the situation from the somewhat earlier period.

However, the list, too, lays out the information on the three spatial and social units of the former settlement that were mostly deserted but had a preserved agricultural infrastructure in the form of numerous water mills and “stupe”.

Analyzing the religious life in this area in the pre-Ottoman period, the author calls the attention to the absence of hierarchy of the “great Churches” and the corresponding absence of the clear confessional (Catholicism – Orthodoxy) division. This makes the possibility of a church built on the spot where at the beginning of the 16th century stood a sultan mosque quite realistic.

Key words: Middle Ages, Stolac, Ottoman occupation, trade and craft centre